

ΜΙΚΡΑ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ο τόμος *Θρησκευτική τέχνη και ζωγράφοι στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο (15ος-20ός αι.)* συγκεντρώνει επιστημονικές εργασίες και κείμενα μνήμης προς τιμήν της παλαιάς συναδέλφου στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, καταξιωμένης ερευνήτριας και εκλεκτής φίλης Ευγενίας Δρακοπούλου. Οι περισσότερες από τις συμβολές αυτές παρουσιάστηκαν σε Ημερίδα με τον ίδιο τίτλο, που διοργανώθηκε στη μνήμη της ένα χρόνο μετά τον θάνατό της, στις 11 Απριλίου 2022, στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Συμμετέχοντες στην Ημερίδα και στον ανά χειράς τόμο είναι συνάδελφοί της εκτός του ΙΙΕ, διακεκριμένοι επιστήμονες στο ειδικό αντικείμενο της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, με τους οποίους η Ευγενία είχε συνεργαστεί κατά τη διάρκεια της επιστημονικής της σταδιοδρομίας.

Ένα αναλυτικό βιογραφικό σημείωμα και η εργογραφία της Ευγενίας Δρακοπούλου προτάσσονται στην έκδοση και παρουσιάζουν τη σταδιοδρομία και τους καρπούς του συγγραφικού της έργου. Τα δύο κείμενα μνήμης που ακολουθούν σκιαγραφούν, με τρόπο βιωματικό αλλά και με πλούσια τεκμηρίωση, την προσωπικότητα και την επιστημονική της παρουσία. Ο Θανάσης Σέμογλου παρακολουθεί την επιστημονική της πορεία, εντοπίζει τις κατευθύνσεις της σκέψης της στο πεδίο της θρησκευτικής ζωγραφικής της μεταβυζαντινής περιόδου και αναπτύσσει το εύρος των ενδιαφερόντων της με όλα όσα το συνέχουν και το καθιστούν εμπνευσμένο, καινοτόμο, αναγνωρίσιμο. Η Νανώ Χατζηδάκη καταθέτει αρχικά τη δική της μαρτυρία για τη μαθητεία της Ευγενίας κοντά στον πατέρα της Μανόλη Χατζηδάκη, βυζαντινολόγο, Ακαδημαϊκό, εμπνευστή του *corpus Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, και κατόπιν συνοφίζει το σύνολο της επιστημονικής διαδρομής της Ευγενίας ως καταξιωμένης ερευνήτριας στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Ένδεκα μελέτες, με χρονικό εύρος από τον 15ο μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, εμβαθύνουν, στη συνέχεια, σε ζητήματα θρησκευτικής ζωγραφικής της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου, κυρίως, αφορμώμενες από τις ερευνητικές αναζητήσεις της Ευγενίας Δρακοπούλου. Διαταγμένες σε αδρή χρονολογική σειρά, αναδεικνύουν, στο σύνολό τους, την τέχνη ως καρπό της εποχής και της κοινωνίας στην οποία αναπτύχθηκε.

αλλά και ως τεκμήριο ιστορικό για τη μελέτη του παρελθόντος. Η συνομιλία τέχνης και πολιτικής, η ένταξη της καλλιτεχνικής δημιουργίας στο ευρύτερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, οι σύγχρονες και μεταγενέστερες προσλήψεις της, ο ρόλος των χορηγών, η επίδραση θεολογικών ιδεών και ιδεολογικών ρευμάτων, οι πολιτισμικές ωσμώσεις, οι συνέχειες και οι τομές της παράδοσης συνιστούν επιμέρους άξονες προβληματισμού και ερμηνείας των επιστημονικών συμβολών που περιλαμβάνονται στην έκδοση. Πέρα από την αδιαμφισβήτητη διεύρυνση της επιστημονικής γνώσης, με τη δημοσίευση άγνωστων ζωγραφικών έργων και με συνθετικές προσεγγίσεις της εικαστικής παραγωγής μεμονωμένων ζωγράφων και εργαστηρίων, ο τιμητικός αυτός τόμος αποτελεί ουσιαστική συμβολή στον ευρύτερο επιστημονικό διάλογο περί της διασύνδεσης τέχνης και κοινωνίας και τέχνης και ιστορίας.

Υπό τον εμβληματικό τίτλο «Τέχνη και πολιτική», ο Ακαδημαϊκός Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης πραγματεύεται την αλληλεπίδραση τέχνης και κοινωνίας στην ορθόδοξη υπό ξένη κυριαρχία Ανατολή, από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και μέχρι την εποχή του Διαφωτισμού. Προσφέροντας εικονογραφικά παραδείγματα από το Άγιο Όρος, τη Βλαχία και την Κύπρο, διερευνά το πώς η τέχνη εξέφρασε συλλογικούς οραματισμούς και παράλληλα υπηρέτησε συγκεκριμένους πολιτικούς-ηγεμονικούς στόχους.

Όφεις του πολιτισμικού και καλλιτεχνικού περιβάλλοντος της Κρήτης του 15ου αιώνα ανασυνθέτει η Αγγελική Σταυροπούλου, με αφορμή μία ιταλοκρητική εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας με τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, που σήμερα βρίσκεται στην Εθνική Πινακοθήκη της Πράγας. Παλαιοχριστιανικοί συμβολισμοί σχετικά με την ενότητα της Εκκλησίας συνδέονται με τη φιλοενωτική σκοπιά του πιθανώς λατίνου παραγγελιοδότη του έργου, μέσω ενός εικαστικού λεξιλογίου που ανάγεται στα ιταλικά πρότυπα της πρώιμης Αναγέννησης.

Με αφετηρία τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου στη μονή Μεγίστης Λαύρας, ο Θανάσης Σέμογλου πραγματεύεται τους πιθανούς όρους της παρουσίας του Φράγγου Κατελάνου¹ στο Άγιο Όρος και τη σχέση της τέχνης του με τον καλλιτεχνικό περίγυρο του 16ου αιώνα στην ηπειρωτική Ελλάδα και με την Κρητική ζωγραφική. Αναδεικνύονται,

1. Στα άρθρα που δημοσιεύονται στον παρόντα τόμο ακολουθούνται διαφορετικές γραφές του ονόματος του ζωγράφου, σύμφωνα με τις επιλογές των συγγραφέων. Εδώ η γραφή του ονόματος σύμφωνα με: Μανόλης Χατζηδάκης και Ευγενία Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830). Τόμος 2, Καβαλλάρως - Ψαθόπουλος*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ 62, Αθήνα 1997, σ. 76-79.

έτσι, τα χαρακτηριστικά εκείνα που καθιστούν τη συνολική καλλιτεχνική δημιουργία του Θηβαίου ζωγράφου μοναδική για την εποχή του.

Με το εργαστήριο του Κατελάνου συνδέει η Αναστασία Τούρτα σειρά εικόνων, αποστολικά και λυπηρά, από το αρχικό τέμπλο του ναού του Αγίου Αθανασίου Θεσσαλονίκης, σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, με κριτήρια κυρίως εικονογραφικά και τεχνοτροπικά. Καλλιτεχνικά και ιστορικά τεκμήρια συνηγορούν στη χρονολόγηση των έργων στο διάστημα 1553-1560 και υποδεικνύουν ως πιθανό χορηγό τον μητροπολίτη Βεροίας Θεοφάνη Μαλάκη (1566-1571).

Στο κοινωνικό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κύπρου του 16ου αιώνα και στις εσχολογικές αναζητήσεις του ορθόδοξου πληθυσμού εντάσσει η Τζένη Αλμπάνη μία εικόνα της Δευτέρας Παρουσίας από τη Λευκωσία. Η σύνθεση είναι ενδεικτική της συνομιλίας της Κυπριακής με την Κρητική σχολή ζωγραφικής κατά τα μέσα και το β' ήμισυ του 16ου αιώνα, αλλά και της συνάντησης της βυζαντινής παράδοσης με τη σύγχρονη ζωγραφική των Κάτω Χωρών.

Μία εικόνα της Οδηγήτριας (έτ. 1621), οικογενειακό κειμήλιο προσφύγων από την Αγκίαλο της Μεσημβρίας, μελετά η Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, ανιχνεύοντας σε εικονογραφικές λεπτομέρειες συμβολισμούς που συνδέονται με θεμελιώδη δόγματα της Ορθοδοξίας. Η δημιουργία του έργου εντάσσεται στο καλλιτεχνικό περιβάλλον των θρακικών παραλίων της Μαύρης Θάλασσας κατά τον 17ο αιώνα, με πρότυπα αναγόμενα στην Κρητική ζωγραφική του 15ου και του πρώιμου 16ου αιώνα. Η υπογραφή του ζωγράφου ιερέα Ιωάννη μαρτυρεί έναν άγνωστο μέχρι τώρα καλλιτέχνη.

Η τοιχογράφηση του καθολικού των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στη Χρύσαφα της Λακωνίας, το 1620, αναλύεται από τη Μελίτα Εμμανουήλ, η οποία συνδέει το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού με το πνευματικό κίνημα του Ησυχασμού και με τη δράση του λογίου επισκόπου Βρεσθένης Παρθενίου. Η μελέτη αναδεικνύει περαιτέρω τη δεξιότητα του ζωγράφου Γεωργίου Μόσχου από το Ναύπλιο, αλλά και τη μακραίωνη εμπεδωμένη καλλιτεχνική παράδοση την οποία ο ίδιος επεξεργάζεται.

Νέα στοιχεία για τον Κρητικό ζωγράφο Αντώνιο Μπονή ή Μπονή, του πρώτου τετάρτου του 17ου αιώνα, γνωστό μέχρι τώρα από αρχαιακές πηγές, προσφέρει η Ιωάννα Μπίθα, καθώς εντόπισε την υπογραφή του σε εικόνα στο τέμπλο του παλαιού καθολικού της μονής Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Ρουκουनिώτη στη Σύμη. Στον ζωγράφο αποδίδει και άλλα έργα που βρίσκονται στην ίδια μονή, ανασυνθέτοντας συνολικά την καλλιτεχνική παραγωγή και τους όρους εργασίας της συντροφιάς ζωγράφων που εργάστηκε εκεί.

Το ζήτημα της διασύνδεσης τέχνης και κοινωνίας, όχι μόνο κατά τη χρονική στιγμή της γέννησης της καλλιτεχνικής δημιουργίας αλλά και κατά τις μεταγενέστερες προσλήψεις της, διερευνά η εργασία της Γεωργίας Φουκανέλη. Με άξονα τις μαρτυρίες γραπτών σιναιϊτικών κειμένων από τον 17ο μέχρι τον 19ο αιώνα, ανιχνεύεται η σημασία σιναιϊτικών μνημείων και έργων τέχνης για τη συγκρότηση της αυτοσυνειδησίας και την καταγραφή της συλλογικής μνήμης της σιναιϊτικής μοναστικής κοινότητας.

Τις εμβληματικές ζωγραφικές συνθέσεις που εικονογραφούν στιγμές της Ελληνικής Επανάστασης και φιλοτεχνήθηκαν με πρωτοβουλία και έμπνευση του Μακρυγιάννη αναλύει η Μαρία Καζανάκη-Λάππα. Τα έργα προβάλλονται ως ο τελευταίος απόηχος της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, που υπηρετήθηκε από το παραδοσιακό εργαστήριο του Παναγιώτη Ζωγράφου και των γιων του.

Με αφορμή τη μονογραφία της Ευγενίας Δρακοπούλου για την τέχνη της Επανάστασης του 1821, η Αφροδίτη Κούρια επεξεργάζεται τη σχέση τέχνης και επανάστασης, ενθουμούμενη, επίσης, παλαιότερη συνεργασία της στον κύκλο ομιλιών με θέμα «Επαναστατικά κινήματα στη νεότερη Ευρώπη, πολιτική και πολιτισμός», που διοργάνωσε η Ευγενία το 2014, στο πλαίσιο των Μορφωτικών Εκδηλώσεων του ΕΙΕ. Η μελέτη της Αφροδίτης Κούρια αφορά την τέχνη στη Ρωσία την εποχή της ρωσικής Επανάστασης και προβάλλει, μεταξύ άλλων, την κοινωνική διάσταση της τέχνης, καθώς και όψεις της πρόσληψης της θρησκευτικής και λαϊκής τέχνης από τον μοντερνισμό. Με την τελευταία αυτή συμβολή καταδεικνύεται, άλλωστε, η σπάνια ευρύτητα των ενδιαφερόντων της Ευγενίας Δρακοπούλου, που με επιστημονική επάρκεια, ταλέντο και ευαισθησία εμβάθυνε σε διαφορετικές εποχές και διαφορετικές μορφές της καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Κλείνοντας το εισαγωγικό αυτό σημείωμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την πρώην Διευθύντρια του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών και Ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου και τη Διευθύντρια Ερευνών και Συντονίστρια του Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών Ουρανία Πολυκανδριώτη, οι οποίες μου εμπιστεύθηκαν την επιμέλεια του αφιερώματος αυτού. Είμαι επίσης ευγνώμων στην Ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών Σοφία Ματθαίου, για τη συνολική στήριξή της. Πολλές ευχαριστίες οφείλονται άλλωστε στη Σοφία Σαρογλίδου, υπεύθυνη του Τμήματος Υποστήριξης και Προώθησης Έρευνας του ΙΕ, καθώς και στην Κωνσταντίνα Σιμωνετάτου, από τη Μονάδα Εκδόσεων του ΙΕ, για την εξαιρετική συνεργασία και τη συμβολή της στο τελικό εκδοτικό αποτέλεσμα. Οι όποιες παραλείψεις και αβλεπίες βαρύνουν την υπογράφουσα.

Γεωργία Φουκανέλη